

แนวทางการจัดการศึกษาที่ยั่งยืนของพระสงฆ์ในกลุ่มประเทศตามแนวภูเขาพนมดง
รัก: ไทย กัมพูชา และลาว

SUSTAINABLE APPROACHES TO EDUCATION OF SANGHA IN THE COUNTRY
ALONG THE PHANOM DONGRAK MOUNTAIN RANGE: THAILAND CAMBODIA
AND LAOS

พระครูปริยัติวิสุทธิคุณ¹, ธนรัฐ สะอาดเยี่ยม²

Phrakhrupariyatvisuttikhun¹, Thanarat Sa-ard-iam²

วัดโพธิ์ฤกษ์ธรรม ตำบลท่าตม อำเภอท่าตม จังหวัดสุรินทร์¹

Watphopruksaram Tha Tum Subdistrict, Tha Tum District, Surin Province¹

มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขตสุรินทร์²

Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Surin Campus²

E-mail: epgsurin2557@gmail.com

ได้รับบทความ: 16 พฤศจิกายน 2564; แก้ไขบทความ: 26 ธันวาคม 2565; ตอรับบทความ: 26 ธันวาคม 2565;

บทคัดย่อ

อารยธรรมพนมดงรัก เป็นอารยธรรมเก่าแก่ที่สุดแห่งหนึ่งในอาณาบริเวณนี้ โดยเฉพาะอารยธรรมที่มีพระพุทธศาสนาเป็นแกนกลางการสืบต่อของอารยธรรม ดังนั้น ในบทความนี้กำหนดวัตถุประสงค์ 4 ประเด็น 1) เพื่อนำเสนอข้อมูลพื้นฐานของอารยธรรมพนมดงรัก 2) เพื่อศึกษาพระพุทธศาสนาตามแนวเขาพนมดงรัก 3) เพื่อนำเสนอการศึกษาของสงฆ์ตามแนวเขาพนมดงรัก และ 4) เพื่อนำเสนอแนวทางการพัฒนาการศึกษาที่ยั่งยืนของประเทศตามแนวเขาพนมดงรักโดยผ่านมิติการศึกษาสงฆ์ บทความนี้เป็นการศึกษาเชิงเอกสาร แล้วนำเสนอเชิงพรรณนาวิเคราะห์ ผลการศึกษาพบว่า พนมมถุองแหรง เป็นภูเขาคที่ตั้งอยู่ด้านภาคอีสานใต้ของประเทศไทย เป็นพรมแดนไทยกับกัมพูชาโดยเริ่มจากที่ราบสูงโคราชทอดตัวยาวไปทางทิศตะวันออกถึงปราสาทวัดพู เมืองจำปาศักดิ์ ประเทศลาว ในสองฝั่งของพนมดงรักนี้ ปรากฏร่องรอยอารยธรรมที่มีมาตั้งแต่อดีต 3,000 ปีล่วงมาแล้ว และยังคงมีกลุ่มชาติพันธุ์ตั้งถิ่นฐานในแถบเทือกเขาพนมดงรักอย่างต่อเนื่อง ดังปรากฏศาสนสถาน คือ ปราสาทหิน แหล่งโบราณสถาน หรือวัสดุอุปกรณ์เครื่องใช้ในอดีต เช่น เครื่องมือโลหะ รวมทั้งภาพวาดยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่นผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และในแง่ของวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ เช่น วัฒนธรรมข้าว การแต่งตัว วรรณกรรมต่าง ๆ วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เป็นต้น หากต้องการเห็นความยั่งยืนของการจัดการศึกษาพระสงฆ์ตามแนวเขาพนมดงรัก และมีผลเชิงรูปธรรมมากขึ้น ควรมีการบูรณาการการทำงานด้วยหลัก “บวร” คือ “บ้าน วัด หน่วยงานราชการ

หรือโรงเรียน” ของทั้ง 3 ประเทศในแถบเทือกเขาพนมดงรัก ทั้งนี้ เพื่อให้การจัดการศึกษาสงฆ์เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และเป็นการสร้างความสัมพันธ์อันดีระหว่างประเทศ โดยใช้ความเป็นวัฒนธรรมพุทธเดียวกันมาเป็นเครื่องหล่อหลอม หรือเป็นสะพานเชื่อมคนในตามแนวเขาพนมดงรักให้ได้เข้าถึงแก่นพุทธธรรมอันเดียวกัน

คำสำคัญ: พระพุทธศาสนา, พระสงฆ์, การศึกษา, ภูเขาพนมดงรัก

Abstract

Phanom Dongrak civilization is one of the oldest civilizations in this sub-region. Especially the civilization that has Buddhism as the core, the continuation of civilization. Therefore, in this article, the author has set 4 objectives which are 1) to present basic information about the Phanom Ngaeng civilization 2) to study Buddhism in Khao Phanom Dongrak, 3) to present the monastic study of the Phanom Daeng mountain particles, and 4) to propose a sustainable development approach in Khao Phanom Dongrak through the monk's education dimension. The prostitution of this paper is a descriptive analysis. **The results showed that:**The Phanom Dongrak which used in the contemporary Thai language. It is a mountain located in the southeastern part of Thailand as the border between Thailand and Cambodia, starting from the Korat Plateau, stretching to the east to the Prasat Wat Phu in Champasak, Laos. Both sides of Phanom Dongrak show signs of embarrassment that have existed for the past 3,000 years ago, and there are still many ethnic groups inhabiting the particles of the Phanom Dong Mountains. It appears as a place of worship, namely stone castles, historic sites, or past materials such as various metal tools, including prehistoric paintings. Such as Pha Taem, Khong Chiam district Ubon Ratchathani province, and in terms of the intangible culture such as rice culture, dress culture, literature, culture related to Buddhism, etc. If we want to see the sustainability of monk education in the Phanom Ngaong mountain range and have very tangible results up. There should be an integration of work according to the “BAWORN” principle namely “families, temples, government or schools” of all three countries in almost Phanom Dong Rak mountain range. To manage monk education in the same direction and to build good relations between countries by using the same Buddhist culture as a casting machine or as a bridge connecting people in the particles to the same Buddhist essence.

Keywords: Buddhism, Sangha, Education, Khao Phanom Dongrak

บทนำ

ในบรรดาอารยธรรมที่เคยเจริญรุ่งเรืองในอดีตของโลกนั้น อารยธรรมที่ตั้งอยู่ในแนวทิวเขาพนมดงรัก ซึ่งกั้นเขตแดนระหว่างประเทศไทยและประเทศกัมพูชา และเป็นภูเขาที่ทอดตัวยาวเริ่มจากทิศตะวันตก บริเวณที่ราบสูงโคราชทอดยาวไปทางทิศตะวันออกถึงเมืองจำปาศักดิ์ ประเทศลาว อารยธรรมนี้ในแถบนี้ เป็นอารยธรรมของกลุ่มชาติพันธุ์เขมร, ลาว, ส่วย และเยอ ซึ่งเจริญรุ่งเรืองมาตั้งแต่อดีต และยังคงอยู่ถึงปัจจุบัน ในบริเวณที่กลุ่มชาติพันธุ์เหล่านี้อาศัยนั้นเรียกว่า “บริเวณเทือกเขาพนมดงรัก” ซึ่งเป็นภาษาเขมรถิ่นไทย และมีการเรียกในภาษาไทยในปัจจุบันว่า “ภูเขาพนมดงรัก”

ในส่วนของพระพุทธศาสนานั้นได้เข้ามาเผยแผ่ศาสนาธรรมในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนี้ตั้งแต่ยุคพุทธศตวรรษที่ 3 ในยุคพระเจ้าอโศกมหาราช โดยพระองค์ได้ทรงสมณทูตออกมาประกาศศาสนาธรรม จำนวน 9 สาย และสายที่ 8 คือ พระโสณะและพระอุตตระไปสุวรรณภูมิ อันได้แก่กลุ่มประเทศในอุษาคเนย์ในปัจจุบัน คือ ไทย พม่า กัมพูชา และลาวในปัจจุบัน เมื่อพระพุทธศาสนาได้รับการยอมรับจากกลุ่มชาติพันธุ์ท้องถิ่นแล้ว ก็สามารถเริ่มประดิษฐานตั้งมั่นจากอดีตกระทั่งถึงปัจจุบัน ดังปรากฏผ่านจากศาสนสถาน ศาสนวัตถุ ศาสนบุคคลที่มีปรากฏจากอดีตมาถึงปัจจุบัน ในท่ามกลางกระแสการเคลื่อนย้ายทางวัฒนธรรมโดยมีพุทธศาสนาเป็นแกนกลางนั้น ได้มีการนำเอาอารยธรรมของชนชาวขอมพุกหีบ ซึ่งเป็นมาตุภูมิของพุทธศาสนาไปเผยแพร่ในเขตดินแดนอุษาคเนย์อีกด้วย ทั้งแนวคิดการเมืองการปกครอง ภาษา วัฒนธรรม คติความเชื่อต่าง ๆ รวมทั้งศิลปวิทยาการต่างด้วย

ในอิทธิพลของพระพุทธศาสนาที่มีต่ออุษาคเนย์นั้น ซึ่งหนึ่งที่ยังคงสืบเนื่องจากอดีตถึงปัจจุบัน ก็คือ เรื่องศึกษาของพระสงฆ์ ซึ่งในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนั้น การศึกษาสงฆ์มีความสำคัญต่อการคงอยู่ของวัฒนธรรม สังคมของชุมชนในบริเวณเทือกเขานี้ การศึกษาสงฆ์ในแถบเทือกเขานี้ อาจจะดูเหมือนมีความแตกต่าง ในแง่ของวิธีการ และระบบการจัดการเรียนการสอน อันเนื่องมาจากการเข้าไปจัดการดูแลระบบการศึกษาโดยรัฐของแต่ละประเทศ แต่เหนือสิ่งอื่นใด สิ่งที่เหมือนกันของการจัดการศึกษาสงฆ์ก็คือ การมุ่งหวังสันติสุขให้บังเกิดขึ้นในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก โดยผ่านมิติของการพัฒนาทรัพยากรมนุษย์ (Human Resources) ให้กลายเป็นทรัพยากรที่มีคุณค่า และมีคุณธรรมในการดำเนินชีวิต นำสันติสันติสุขสู่สังคม

ดังนั้น ในบทความวิชาการนี้ ผู้เขียนจึงขอเสนอความยั่งยืนของพระพุทธศาสนาในมิติของการศึกษาสงฆ์ที่อยู่ในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก ทั้งนี้ เพื่อนำเสนอมุมมองในมิติของการพัฒนาการศึกษาของคณะสงฆ์ให้ยั่งยืน ในท่ามกลางโลกที่กำลังเปลี่ยนแปลง ในท่ามกลางความแตกต่างของประเทศและชาติพันธุ์ แต่กลุ่มชนในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก ก็ยังคงอยู่ร่วมกันอย่างสันติสุขตราบเท่าในปัจจุบัน

ข้อมูลพื้นฐานของเทือกเขาพนมดงรัก

เทือกเขาพนมดงรัก หรือทิวเขาพนมดงรัก (เขมร: ជួរភ្នំដងរែក, Chuor Phnom Dàngrèk; ไทย: ทิวเขาพนมดงรัก, อักษรโรมัน: Thio Khao Phanom Dongrak, ลาว: Sayphou Damlek) มาจากภาษาเขมรว่า "พนมดงรัก" มีความหมายว่า "ภูเขาไม้คาน" เป็นภูเขาที่ทอดตัวในแนวตะวันออก-ตะวันตก เป็นพรมแดนกั้นระหว่าง ประเทศไทย และประเทศกัมพูชา (wikipedia.org, 2563: ออนไลน์)

คำว่า “พนมภูองแหรง” นี้ เป็นภาษาเขมรถิ่นไทย หากมีการแยกคำออก เพื่อให้เห็นความหมายของรากศัพท์ที่แท้จริงของคำนี้ ก็จะประกอบไปด้วย “พนม+ภูองแหรง” คำว่า “พนม” เป็นคำเขมร แปลว่า ภูเขา หรือ ลักษณะของสิ่งที่เป็นพุ่มยอดแหลมอย่างดอกบัวตูม (ราชบัณฑิตยสถาน, 2556: 802) ส่วนคำว่า “ภูองแหรง” แปลว่า “ไม้คาน” (รายการพันสายรุ้ง ตอน พนมดงรักศึกษา 1 ภูมิศาสตร์ชาติพันธุ์ 2558) ดังนั้น เมื่อเอาสองคำมาต่อกัน ก็จะแปลว่า ภูเขาไม้คาน หรือชาวเขมรถิ่นไทยจะเรียกว่า “ไม้คานหาน้ำ” บางก็มี หรือภูเขาที่มีลักษณะทอดยาวจากตะวันตกไปตะวันออก แต่ในปัจจุบันนี้คำว่า “พนมภูองแหรง” ได้เพี้ยนมาเป็น “พนมดงรัก” ในปัจจุบัน ซึ่งเป็นชื่อเรียกอำเภอหนึ่งในจังหวัดสุรินทร์ คือ อำเภอพนมดงรัก ดังนั้น ในบริเวณของภาคอีสานมีเทือกเขาที่ยิ่งใหญ่ทอดยาวไปทางทิศตะวันออก เป็นเทือกเขาที่ยิ่งใหญ่ในอุษาคเนย์ที่มีประวัติศาสตร์เรื่องราวของผู้คนที่นับเนื่องตั้งแต่ยุค 3-4 พันปีก่อนจนกระทั่งถึงปัจจุบัน ในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนี้ มีกลุ่มชาติพันธุ์ที่อาศัยอยู่มาตั้งแต่อดีต คือ กลุ่มชาติพันธุ์เขมร, ลาว, ส่วย, และเยอ และในบริเวณดังกล่าวนี้ไม่เคยห่างหายจากการตั้งถิ่นฐานของผู้คนมาตั้งแต่อดีตราบเท่าถึงทุกวันนี้

เทือกเขาพนมดงรัก เป็นเทือกเขาที่ลักษณะทอดยาว ในบริเวณทิศเหนือหรือฝั่งบนของเทือกเขานี้เป็นที่ตั้งถิ่นฐานของชาวเขมรถิ่นไทย หรือ “เขมรลือ” ส่วนด้านล่างของเทือกเขานี้เป็นที่ตั้งของเขมรล่าง หรือเขมรกำพูชา และทั้งสองฝั่งเรียกภูเขาดังกล่าวนี้ว่า “พนมภูองแหรง” หรือ “พนมดงรัก” ในภาษาไทย ดังนั้น พนมภูองแหรง / พนมดงรัก จึงแปลว่า เขาไม้คาน อันยาวตรง ต่อเนื่องจากที่ราบสูงโคราช คือผ่านจังหวัดนครราชสีมา จังหวัดบุรีรัมย์ จังหวัดสุรินทร์ ตลอดแนว และผ่านจังหวัดศรีสะเกษ จังหวัดอุบลราชธานี จนกระทั่งถึงนครจำปาสักของประเทศลาวในปัจจุบัน ในส่วนของความเห็นของ เรื่อง คชมาย์ มหาวิทยาลัยราชภัฏสุรินทร์ ซึ่งได้กล่าวไว้ในรายการพันสายรุ้ง ตอน พนมดงรักศึกษา 1 ภูมิศาสตร์ชาติพันธุ์ ระบุว่า...ในอดีตนั้น เทือกเขานี้ เรียกว่า “พนมเวง” ซึ่งแปลว่า “ภูเขายาว” แต่ภายหลังเรียกว่า “พนมภูองแหรง” หรือ “พนมดงรัก” เทือกเขานี้...เป็นดินแดนเชื่อมโยงระหว่างมาตุภูมิกับมิตรภูมิ เพราะในแถบนี้มีกลุ่มชาติพันธุ์เขมรอื่น ๆ อีก 12 กลุ่มชาติพันธุ์อาศัยอยู่ในบริเวณดังกล่าวนี้ด้วย... (รายการพันสายรุ้ง ตอน พนมดงรักศึกษา 1 ภูมิศาสตร์ชาติพันธุ์, 2558: ออนไลน์) ซึ่งมีความสอดคล้องกับข้อมูลการสัมภาษณ์ของ สุรัตน์ เลิศล้ำ ในรายการพันสายรุ้ง ที่ได้กล่าวเอาไว้ว่า “...เทือกเขาพนมดงรักอาจจะทำให้การเคลื่อนที่ของคนในทั้ง 2 ฝั่งทั้งฝั่งไทยและฝั่งกำพูชา อาจจะช้าลงหน่อย เพราะต้องข้ามภูเขา ทั้งสองฝั่งมีความสัมพันธ์กันมาตั้งแต่โบราณ ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ ทั้งสองฝั่งมีความสัมพันธ์กัน มีเรื่องเล่า มีเรื่องราว มีชีวิต ซึ่งมีความสัมพันธ์กันมาตั้งแต่โบราณ จนถึงปัจจุบัน ซึ่งมีมาตั้งแต่ยุคก่อนประวัติศาสตร์...มีการใช้ขวานหิน มีปราสาทในยุคก่อนประวัติศาสตร์ ก่อนพระนคร มีปราสาทบายน นอกจากบายน ก็มีวัดพุทธ ในสมัยอยุธยา ก็มีการเผยแพร่พุทธศาสนาจากกรุงศรีอยุธยาไป เพราะฉะนั้น ก็มีความเชื่อมโยงกันตลอด ต่อเนื่อง กระทั่งถึงปัจจุบัน” ในความเห็นของ พงศ์ธันว์ ลำภาเงิน นักโบราณคดี ได้กล่าวเอาไว้ว่า “ในการขุดค้นข้อมูลทางโบราณคดีในบริเวณนี้ก็พบว่า...ในบริเวณนี้มีการตั้งรกราก ชุมชนตั้งแต่ก่อนประวัติศาสตร์ เช่น มีการค้นพบเครื่องมือหินขัดพวกนี้ เครื่องมือโลหะต่างๆ ดังนั้น เป็นตัวชี้ยืนยันได้อย่างชัดเจนว่า มีการสืบทอด หรือมีการใช้พื้นที่นี้อย่างต่อเนื่อง มีมาตั้งแต่ดั้งเดิม บางครั้งก็มีมาเป็นลำดับ ๆ ...ในบริเวณดังกล่าวนี้ มีชุมชนกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะชุมชนที่มีการทำเหมืองเกลือและถลุงแร่โลหะมาตั้งแต่โบราณ

จากประเด็นที่กล่าวมาแล้วข้างต้น จึงสรุปได้ว่า พนมมืองแหกร หรือ พนมดงรักที่ใช้ในภาษาไทยปัจจุบัน เป็นภูเขาที่ตั้งอยู่ด้านภาคอีสานใต้ของประเทศไทย เป็นเขตพรมแดนไทยกับกัมพูชาโดยเริ่มจากที่ราบสูงโคราชทอดตัวยาวไปทางทิศตะวันออกถึงปราสาทวัดพู เมืองจำปาศักดิ์ ประเทศลาว ในสองฝั่งของภูเขาพนมดงรักนี้ ปรากฏร่องรอยอารยธรรมที่มีมาตั้งแต่อดีต 3,000 ปีล่วงมาแล้ว และยังคงมีกลุ่มชาติพันธุ์ต่าง ๆ อาศัยตั้งถิ่นฐานในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักอย่างต่อเนื่อง ดังปรากฏเป็นศาสนสถาน คือ ปราสาทหิน แหล่งโบราณสถานต่างๆ หรือวัสดุอุปกรณ์เครื่องใช้ในอดีต เช่น เครื่องมือโลหะต่าง ๆ รวมทั้งภาพวาดยุคก่อนประวัติศาสตร์ เช่นที่ผาแต้ม อำเภอโขงเจียม จังหวัดอุบลราชธานี และในแง่ของวัฒนธรรมที่จับต้องไม่ได้ (Intangible Cultural Heritage) เช่น วัฒนธรรมข้าว วัฒนธรรมการแต่งตัว วรรณกรรมต่างๆ วัฒนธรรมที่เกี่ยวข้องกับพระพุทธศาสนา เป็นต้น

พระพุทธศาสนาในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก

พระพุทธศาสนาได้เริ่มเข้ามาเผยแผ่พุทธธรรมในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักมาตั้งแต่สมัยพุทธศตวรรษที่ 3 ในยุคของพระเจ้าอโศกมหาราช

พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรไทย: ราชอาณาจักรไทย หรือประเทศไทยเป็นดินแดนหนึ่งภายใต้สุวรรณภูมิ ประเทศไทยได้รับพระพุทธศาสนาจากสมณทูตสายที่ 8 คณะพระโสณะและพระอุตตรระซึ่งในกาลแห่งพระพุทธศาสนาแผ่มาสู่สุวรรณภูมินั้น ประเทศสยาม หรือประเทศไทยในปัจจุบันยังไม่ปรากฏ ซึ่งอาณาจักรที่ปรากฏอยู่ก่อนหน้าอาณาจักรสุโขทัย คือ อาณาจักรศรีวิชัย อาจักรทวารวดี อาณาจักรละโว้ หรือลพบุรี อาณาจักรเจนละ อาณาจักรพุนัน อาณาจักรจัมปา เป็นต้น

พระพุทธศาสนาสมัยสุโขทัย (1792-1981) ในสมัยสุโขทัยนี้พระพุทธศาสนาเจริญรุ่งเรืองที่สุดในสมัยของพ่อขุนรามคำแหงมหาราช เมื่อปี พ.ศ.1820 ได้อาราธนาพระเถระจากพระนครศรีธรรมราช ซึ่งเป็นแหล่งที่นิกายลัทธิวาทคัมภีร์กำลังเฟื่องฟูมาเผยแผ่พุทธศาสนาในกรุงสุโขทัย ดังในศิลาจารึกหลักที่ 1 ด้านที่ 2 ว่า “พ่อขุนรามคำแหง กระทำกรโอย (ให้) ทานแก่พระมหาเถระสังฆราชปราชญ์เรียนจบปิฎกไตร หลวก (ฉลาด) กว่าปุครุในเมืองนี้ทุกคนลุก (ขึ้นมา) แต่เมืองธรรมราช” พ่อขุนรามคำแหงทรงอาราธนาให้พระสงฆ์จากพระนครศรีธรรมราช ฟานักอยู่ที่วัดอรุณญิก หรือ วัดป่า จึงเกิดการปกครองสงฆ์เป็น 2 ฝ่าย คือ ฝ่ายคามวาสี และฝ่ายอรัญญวาสีขึ้นมา ในยุคสุโขทัยนี้ สยามประเทศมีความปกติสุข พระพุทธศาสนามีความเจริญรุ่งเรือง ประชาชนชอบทำบุญให้ทาน ดังมีข้อความในศิลาจารึกว่า “คนในเมืองสุโขทัยนี้ มีทั้งชาวแม่ ชาวเจ้า ท่วยปั่ว ท่วยนา ลูกเจ้าลูกขุนทั้งสิ้นทั้งหลาย ทั้งผู้ชายผู้หญิงท่วย มีศรัทธาในพระพุทธศาสนา”

พระพุทธศาสนาสมัยอยุธยา (1892-2310) อยุธยาเป็นเมืองหลวงของประเทศไทย (สยาม) ที่มีอายุยืนยาวที่สุด คือ เป็นราชธานี เป็นระยะเวลา 417 ปี มีพระมหากษัตริย์ถึง 34 องค์จาก 5 ราชวงศ์ พระพุทธศาสนาในสมัยอยุธยานั้นแม้จะเจริญรุ่งเรืองด้วยดี มีบทบาทในพัฒนาประเทศชาติเคียงคู่กันมากับสถาบันมหากษัตริย์มาตลอดก็ตาม แต่ในบางยุคสมัย จะได้เผชิญกับปัญหาอุปสรรคบ้าง โดยเฉพาะอย่างยิ่งในยุคเล่าอาณานิคมของชาติตะวันตกในคริสต์ศตวรรษที่ 16 โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลของสมเด็จพระนารายณ์มหาราช พระองค์จะต้องเผชิญภัยคุกคามจากชาติตะวันตกทั้งในด้านความมั่นคง การเมือง เศรษฐกิจ

การค้า และการพระพุทธศาสนาพระองค์ต้องใช้พระปรีชาสามารถ และกุศโลบายอันฉลาดและแยบยล จึงรอดพ้นจากการรุกรานของชาติตะวันตกได้

พระพุทธศาสนาสมัยกรุงธนบุรี (2310-2325) พระพุทธศาสนาในสมัยกรุงธนบุรีนี้ เนื่องจากพระเจ้าตากสินมหาราช ทรงมีพระอภัยมณียอมไปในทางบรรลุมรรคผลเห็นโทษทุกข์ภัยในสังสารวัฏ ประารถนาจะบำเพ็ญสมณวิปัสสนาอย่างจริงจัง หากมีผู้ใดสามารถมาเป็นพระเจ้าแผ่นดินปกครองบ้านเมืองให้สงบสุขได้ พระองค์จะทรงมอบให้ทันที พระองค์จะได้ผนวชปฏิบัติสมณธรรมแต่ผู้เดียว เรื่องนี้มีปรากฏในจดหมายรายวันในการนำทัพไปตีกรุงกัมพูชา พระเจ้าตากสินมหาราชทรงหาโอกาสเสด็จไปสนทนาธรรมกับพระมหาเถระอยู่เสมอ จนพระองค์ทรงมีความรู้แตกฉานในทางธรรม จนกระทั่งทรงราชินีพันธุ์เรื่อง “ลักษณะบุญ” ขึ้น 1 เล่ม ซึ่งยังปรากฏอยู่ในปัจจุบัน

พระพุทธศาสนาสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ (2325-ปัจจุบัน) พระพุทธศาสนาในยุคต้นรัตนโกสินทร์นั้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งในสมัยรัชกาลที่ 1 ทรงทำนุบำรุงพระพุทธศาสนาเป็นอย่างมาก ดังจะเห็นได้จากส่งเสริมการศึกษาสงฆ์, การทำสังคายนาพระไตรปิฎก, การกวาดขันวินัยของพระสงฆ์และศีลธรรมของประชาชน, การสร้างปฏิสังขรณ์และรักษาวัดและวัดที่มีค่าทางพุทธศาสนา เป็นต้น และนอกจากนี้ในรัชสมัยอื่นๆ ก็มีเหตุการณ์ที่สำคัญๆ เช่น มีการจัดวันวิสาขบูชาขึ้นในรัชกาลที่ 2 มีการสังคายนาบทสวดมนต์, มีการเกิดขึ้นของธรรมยุติกนิกาย พ.ศ.2376 ในรัชสมัยรัชกาลที่ 3, มีการจัดวันมาฆบูชาขึ้นในรัชกาลที่ 4, มีการสถาปนามหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง 2 แห่ง ในรัชสมัยรัชกาลที่ 5, การจัดวันอาสาฬหบูชาขึ้นที่รัชสมัยรัชกาลที่ 9 รวมทั้งมีการจัดสร้างพุทธมณฑลที่เฉลิมฉลอง 25 พุทธศตวรรษ บนเนื้อที่ 25,000 ไร่ รวมทั้งจัดพิมพ์พระไตรปิฎกภาษาไทย จำนวน 25,000 ชุด เพื่อพระราชทานไปในที่ต่าง ๆ ทั้งในและนอกประเทศ

พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรกัมพูชา: ราชอาณาจักรกัมพูชา หรือประเทศกัมพูชาเป็นประเทศหนึ่งในอุษาคเนย์ที่ต้องอยู่ในเชิงเขาพนมกูนองแรก ในทิศเหนือติดชายแดนประเทศไทย ประเทศกัมพูชานั้นมีการเปลี่ยนแปลงชื่อประเทศมาหลายครั้ง ด้วยเหตุผลทางการเมืองเป็นหลัก แต่ในปัจจุบัน (ปี 2565) เรียกชื่อเป็นทางการว่า “พระราชอาณาจักรกัมพูชา” มีการปกครองในระบอบประชาธิปไตย มีพระมหากษัตริย์เป็นประมุขเช่นกับประเทศไทย

ในส่วนของพระพุทธศาสนานั้น ได้เข้ามาเผยแผ่ศาสนาธรรมในราชอาณาจักรกัมพูชามาตั้งแต่ยุคต้นพุทธกาล คือ ยุคพระเจ้าอโศก โดยการอ้างอิงหลักฐานทางอรรถกถาพระวินัยปิฎกเป็นสำคัญ แต่โดยภาพรวมแล้ว การเข้ามาของพระพุทธศาสนานั้น มีการแบ่งออกเป็น 10 ยุคด้วยกัน คือ (1) พระพุทธศาสนาสมัยเมืองพนม (พ.ศ.543-พ.ศ.1093) (2) พระพุทธศาสนาสมัยเจนละ (พ.ศ.1093-1993) (3) พระพุทธศาสนาสมัยพระนคร (พ.ศ.1345-1975) (4) พระพุทธศาสนาสมัยไทยมีอิทธิพล (พ.ศ.2134-2406) (5) พระพุทธศาสนายุคฝรั่งเศสปกครอง (พ.ศ.2406-2496) (6) พระพุทธศาสนาในยุคได้รับเอกราช (พ.ศ.2496-2513) (7) พระพุทธศาสนาในยุคสาธารณรัฐ (พ.ศ.2513-2518) (8) พระพุทธศาสนาในยุคเขมรแดง (พ.ศ.2518-2520) (9) พระพุทธศาสนาในยุคเวียดนาม-เฮงสัมริน (พ.ศ.2520-2535) และ (10) พระพุทธศาสนาในปัจจุบัน (พ.ศ. 2535-ปัจจุบัน)

ในบทความฉบับนี้ ผู้เขียนขอเสนอเฉพาะในส่วนเหตุการณ์สำคัญๆ เท่านั้น ดังนี้

1. **ยุครุ่งเรืองที่สุด:** คือ ยุคของพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Jayavarman VIII) ซึ่งจัดอยู่ในยุคของพระนคร (พ.ศ.1345-1975) พระพุทธศาสนาในพระเจ้าชัยวรมันที่ 7 (Jayavarman VIII) เป็นยุคที่มีความรุ่งเรืองมากที่สุด พระองค์ทรงเปลี่ยนแปลงนโยบายการบริหารบ้านเมืองจากโลกทัศน์ของฮินดู “เทวสิทธิ” มาเป็น “พุทธราช” แทน ทำให้บทบาทของศาสนาฮินดูต่ำลง และศาสนาพุทธแบบมหายานเจริญรุ่งเรือง พระองค์ทรงสร้างปราสาทหลายแห่ง เช่น ปราสาทบายน, ปราสาทนครธม, ปราสาทตาพรหม เพื่ออุทิศให้กับพระราชมารดา, ปราสาทพระขรรค์ หรือปราสาทชัยศรี เพื่ออุทิศให้กับพระราชบิดา, ปราสาทตาแก้ว, ปราสาทตาโสม, ปราสาทบันทายกู่, ปราสาทนาคพันธุ, ปราสาทบันทายฉมาร์ และนอกจากนี้มีการสร้างโรงพยาบาล 102 แห่ง อโรคยศาลา 121 แห่ง สร้างชลประทาน บ่อน้ำ ธรรมศาลาเป็นที่พักอาศัยของประชาชนระหว่างทางเป็นต้น มีการสร้างพระพุทธรูปด้วยสำริด และหิน จำนวนถึง 20,000 องค์เพื่อแจกจ่ายทั้งในและนอกราชอาณาจักร ดังมีปรากฏหลักฐานจากจารึกในปราสาทตาพรหมซึ่งได้พรรณนาไว้ดังนี้

“...พระพุทธเจ้าผู้มีบุญพระองค์ใด มีกายแบ่งเป็น 3 ส่วนคือ ธรรมกาย 1 สัมโภคกาย 1 นิรมานกาย 1 ซึ่งเป็นผลมาจากสัมภาระ คือ บุญ เรานมัสการต่อพระพุทธเจ้า พระองค์นั้น ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งแห่งร่างกายแห่งพระชินศรี บุตรแห่งพระชินศรีและได้เกิดเป็นสรมะแห่งสัตว์โลก...”

นอกจากนี้พระองค์ยังได้สร้างพระพุทธรูปสำคัญให้นำไปประดิษฐานที่วราชอาณาจักร (ในเขตไทยที่อยู่ในราชอาณาจักร คือ สุพรรณบุรี สิงห์บุรี เพชรบุรี และลพบุรี) พระองค์สวรรคตเมื่อ พ.ศ.1762 ในยุคของพระองค์นี้นับได้ว่าเป็นยุคทองของกัมพูชาอย่างแท้จริง

2. **ยุคเสื่อมสุด:** ยุคที่พระพุทธศาสนาในราชอาณาจักรกัมพูชาเสื่อมสุดคือยุคเขมรแดงปกครอง ซึ่งอยู่ในระหว่าง พ.ศ.2518-2520 ในระยะเวลาแค่ 3 ปี 8 เดือน ที่เขมรแดงเข้ามาปกครองกัมพูชา ได้ยกเลิก 5 อย่างคือ 1) ยกเลิกการศึกษา 2) ยกเลิกเงินตรา 3) ยกเลิกศาสนา 4) การสาธารณสุข และ 5) การบันเทิง และปรากฏว่ามีชาวกัมพูชาเสียชีวิตมากกว่า 2 ล้านคนเศษในที่นี้รวมทั้งพระภิกษุสามเณรด้วย พระพุทธศาสนาได้ถูกล้มล้างโดยลัทธิคอมมิวนิสต์อย่างหนัก

แต่ในยุคปัจจุบันนี้ ประเทศกัมพูชาได้รับความสงบสุขอีกครั้งหลังจากองค์การสหประชาชาติ (UN) ได้เข้ามาจัดการเลือกตั้งทั่วไป ทำให้พระพุทธศาสนาได้รับการฟื้นฟูขึ้นมาอีกครั้ง และรัฐบาลกัมพูชาได้บรรจุพระพุทธศาสนาไว้ในรัฐธรรมนูญให้เป็นศาสนาประจำชาติ มาตั้งแต่ พ.ศ.2555 ในจำนวนนี้ชาวกัมพูชาทั้งหมด 14.8 ล้านคน แบ่งเป็นชาวพุทธ ร้อยละ 96.4 นับถือศาสนาอิสลาม ร้อยละ 2.1 นับถือศาสนาคริสต์ ร้อยละ 1.3

พระพุทธศาสนาในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว: สาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาวหรือประเทศลาวเป็นประเทศเพื่อนบ้านที่อยู่ใกล้ชิดกับประเทศไทยมาช้านาน อีกทั้งมีพื้นฐานของภาษาวัฒนธรรม ค่านิยม ตลอดจนประเพณีต่าง ๆ ที่คล้ายคลึงกับประเทศไทย (ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2555: 24) ในสมัยอดีตนั้น ชาวลาวได้นับถือศาสนาพุทธและพุทธธรรมชาติ ดังเช่นคนไทย แม้กระทั่งในเวลาต่อมาเมื่อศาสนาพุทธได้เข้ามาเผยแผ่ในสังคมนลาว ความเชื่อเรื่องดังกล่าวก็ยังคงปรากฏอยู่และปรับเปลี่ยนตนเอง เพื่อให้เข้ากับพุทธศาสนาลาวในปัจจุบันพระพุทธศาสนาได้เข้ามาเผยแผ่ในรัชสมัยเจ้าฟ้าร่ม พระองค์ที่มีบทบาทสำคัญในการนำเอาพระพุทธศาสนาเข้ามาเผยแผ่ในประเทศลาว พระองค์ทรงเป็นพุทธมามกะให้

ความอุปถัมภ์พระพุทธศาสนา (दारารัตน์ เมตตาริกานนท์, 2548: 126) ประชาชนชาวที่มีที่พึงพอใจ และประพฤติปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนา ดังนั้น ทุกหมู่บ้านจึงมีวัดวาอารามเกิดขึ้นอย่างมากมาย นอกจากนี้ยังมีวรรณกรรม ประเพณีทานพื้นบ้าน กาพย์กลอน นิยาย ธรรมะ และเรื่องราวในชาติต่าง ๆ (กะวิน เกียงคำชนนี, 1979: 8) เกิดขึ้นมากมาย ดังนั้น การเข้ามาของพระพุทธศาสนาในประเทศลาว นั้นมีระยะเวลาที่แตกต่างในหลายยุค หลายสมัย ดังที่ท่านจันสุข สุริยจักรนักปราชญ์ลาว (จันสุข สุริยจักร, 2544: บทบรรยายทางสถานีวิทยุเอเชียเสรี เมื่อวันที่ 17 มิถุนายน 2544) ได้แบ่งประเด็นการเข้ามาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในสังคมนาวออกเป็น 3 ยุคสมัยได้แก่ 1) พุทธศาสนาแบบเถรวาทดั้งเดิม 2) พุทธศาสนาแบบเถรวาทกัมพูชา และ 3) พุทธศาสนาเถรวาทแบบนิกายธรรมยุตินิกายจากประเทศไทย แต่ในงานวิจัยของพระโสภณพัฒนบัณฑิต (สุกัญญา) และคณะ (พระโสภณพัฒนบัณฑิต และคณะ, 2556:27-46) ได้แบ่งระยะการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในประเทศลาวเอาไว้ทั้งหมด 4 ระยะ คือ

1. พระพุทธศาสนาเริ่มเข้ามาตั้งแต่หลังพุทธกาลโดยอ้างเอาตำนานอูรังคธาตุ และตำนานชนบรรมราชาธิราช โดยกล่าวว่า “เมื่อพระมหาสมณโคดมสัมมาสัมพุทธเจ้าได้ปรินิพพานได้ 8 ปีปลาย พระมหากัสสปเถระเจ้าได้นำอูรังคธาตุ หรือคือ กระดูกหน้าอกของพระพุทธเจ้ามาประดิษฐานที่ภูกำพร้าว (ธาตุพนม) โดยมีพระมหากษัตริย์ที่ 5 นครมาร่วมชุมนุม” (มหาลีลา วีรวงศ์, 2010:7) ในตำนานอูรังคธาตุยังได้กล่าวเพิ่มเติมว่า “ต่อมาพระอรหันต์ 5 องค์ได้นำเอาพระบรมธาตุของพระพุทธเจ้ามาจากเมืองราชคฤห์ อินเดียเป็นธาตุหัวเน่า 27 องค์ พระธาตุเขี้ยวฝาง 7 องค์ พระธาตุฝาดินขาว 9 องค์ พระธาตุหัวเน่าบรรจุไว้ที่ภูเขาหลวง (พระธาตุหลวง) โดยมีพระยาจันทบุรีประสิทธิ์ศักดิ์ เจ้าเมืองเวียงจันทน์ในยุคนั้นได้ก่อประธาตุบรรจุมีความสูงเพียง 4 วา 3 คอกเท่านั้น ต่อมาอีก 2,000 ปีพระเจ้าไชยเชษฐาธิราชจึงสร้างเจดีย์ขนาดใหญ่ครอบทับอีกที่ อย่างไรก็ตามทฤษฎีนี้มีหลักฐานทางประวัติศาสตร์น้อย จึงไม่ค่อยมีน้ำหนักมากนัก

2. พระพุทธศาสนาในระยะที่ 2 ได้รับจากสมัยพระเจ้าอโศกมหาราชส่งสมณทูตมายังดินแดนสุวรรณภูมิโดยอาศัยอาณาจักรล้านช้าง ก็ถือว่าเป็นส่วนหนึ่งของสุวรรณภูมิเช่นกัน พระมหาเถรนาว่า พระโสภณและพระอุตตระได้มาขึ้นฝั่งแม่น้ำโขงทางทิศใต้ของประเทศ ต่อมาจึงเรียกเมืองนี้ว่า ท่าแขก ตามนามของคณะที่เป็นแขกอินเดีย (ลีลา วีรวงศ์, 1985: 45)

3. พุทธศาสนาในระยะที่ 3 เข้าสู่อาณาจักรล้านช้างเป็นมหายาน โดยสมัยนั้นอาณาจักรอ้ายลาวได้ตั้งเมืองหลวงอยู่ที่หนองแส ปกครองโดยขุนหลวงลิเมา ได้รับอิทธิพลพุทธศานามหายานจากจีนเผยแผ่เข้ามา แต่ไม่แพร่หลายนัก เพราะพุทธศานามหายานไม่ค่อยจะถูกนิสยใจคอของคนลาวจนถึงระยะที่ 4 จึงได้มั่นคง (ลีลา วีรวงศ์, 1985: 45)

4. พระพุทธศาสนาในระยะที่ 4 เป็นพุทธศาสนาเถรวาทจากกัมพูชา ในยุคสมัยของพระเจ้าฟ้างุ้มมหาราช โดยมีพระมหาเถระปาสมันต์เป็นพระอาจารย์นำเอาพุทธศาสนาเถรวาทมาประดิษฐาน โดยได้รับการสนับสนุนอย่างแข็งขันจากพระมหามเหสีของเจ้าฟ้างุ้ม นามว่าแก้วเก้งยาหรือแก้วกัลยา จนพัฒนาการมาเป็นศาสนาประจำชาติต่อมา (พระมหาจันดา ดันบัวลี, 2528: 12)

ดังนั้น ระยะการเข้ามาของพระพุทธศาสนาในประเทศลาว สามารถสรุปย่อลงได้ 2 ด้าน คือ

1) **ด้านทิศเหนือ** คือ การเข้าของพระพุทธศาสนาแบบมหายานที่เข้ามาทางประเทศจีนในสมัยของคุนหลวงลิมา ซึ่งยุคนี้พระพุทธศาสนายังไม่ได้รับการยอมรับจากพุทธศาสนิกชนชาวลาวเท่าไรนัก

2) **ด้านทิศใต้** คือ การเข้ามาของพระพุทธศาสนาทางด้านทิศใต้ของประเทศ ทั้งในระยะเริ่มแรกในยุคสมัยพระพุทธศาสนาตั้งเดิมตามตำนานพระอูรังครธาตุ, สมัยพระเจ้าอโศกมหาราชในพุทธศตวรรษที่ 3, สมัยพระพุทธศาสนาเถรวาทแบบกัมพูชาในยุคของเจ้าฟ้ารุ่ง่ม และสมัยเถรวาทแบบไทยที่มีการรับเอานิกายธรรมยุติกนิกายเข้าไปในประเทศลาว

ในสภาวะการณ์โลกที่เปลี่ยนแปลงตลอดเวลา พระพุทธศาสนาในประเทศลาวก็มีการเปลี่ยนแปลงด้วย ทั้งการเปลี่ยนแปลงในด้านบวกและลบ ดังมีรายละเอียดดังนี้

1) **ด้านบวก** คือ ยุคที่เจริญรุ่งเรืองโดยเฉพาะในยุคของเจ้าฟ้ารุ่ง่ม เช่น การบัญญัติพุทธศาสนาเป็นศาสนาประจำชาติลาว, การสถาปนาสมเด็จพระสังฆราช เป็นประธานสูงสุดของฝ่ายสงฆ์, การตรากฎหมายคณะสงฆ์โดยมีพระมหากษัตริย์ลาวลงนาม, การจัดตั้งโรงเรียนพระปริยัติธรรมที่นครหลวงเวียงจันทน์ ชื่อว่า “สถาบันพุทธบัณฑิตสภาจันทบุรี” มีการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี เปรียญธรรม 1-2 ถึง ป.ศ.9, มีการจัดสร้างพระไตรปิฎกฉบับอักษรธรรม” เป็นฉบับอักษรภาษาบาลี ในปี พ.ศ.2498 พิมพ์ด้วยปกสีขาวจำนวน 26 เล่ม และในปี พ.ศ.2514 มีการจัดพิมพ์พระไตรปิฎกแปลเป็นภาษาลาวสะกดตามศัพท์ จำนวน 34 เล่ม ฉบับนี้เรียกว่า ฉบับปกแดง (พระหลักคำจันทะบุรีเมทาจารย์, 2518: 8) และพระไตรปิฎกลาว ฉบับสมบูรณ์ 45 เล่ม ในปี พ.ศ.2545 ในการฉลองนครเวียงจันทน์ครบ 450 ปี (พระโสภณพัฒนบัณฑิต และคณะ, 2556: 68)

2) **ด้านลบ** คือ ยุคที่มีการเปลี่ยนแปลงการปกครอง พ.ศ.2518-ปัจจุบัน จากเหตุการณ์ในปีนั้น เมื่อการขบวนการประเทศลาวภายใต้การนำของเจ้าสุภานุวงศ์ นายไกรสร พรหมวิหาร นายหนูฮัก ภูมิสุวรรณ นายพลคำไต สีทันดร ได้ยึดอำนาจการปกครองจากรัฐบาลเสด็จเจ้าสุวรรณภูมาได้อย่างเด็ดขาด และผลจากการยึดอำนาจ จึงมีการเปลี่ยนแปลงหลายๆ อย่างในประเทศลาว รวมทั้งพระพุทธศาสนาด้วยซึ่งก็ได้รับผลกระทบด้วยเช่นกัน โดยเฉพาะเหตุการณ์ในด้านลบต่างๆ อันได้แก่ การยกเลิกระบบสมณศักดิ์, การยกเลิกการศึกษาแบบเดิม, รื้อของเก่า สร้างของใหม่ คือ การสร้างหอธรรมสภาแห่งใหม่, การเบียดเบียนพระสงฆ์ฝ่ายวิปัสสนากรรมฐาน เป็นต้น (พระโสภณพัฒนบัณฑิต และคณะ, 2556: 68-72)

จากทั้งสองประเด็นที่กล่าวมานี้ ย่อมสะท้อนให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาในประเทศลาวนั้น มีการปรับเปลี่ยนตลอดเวลา ทั้งเชิงบวกและเชิงลบ แต่ในท่ามกลางเกลียวคลื่นที่ไหลผ่านมานั้น พระพุทธศาสนาแบบลาวโดยมีพระสงฆ์เป็นผู้นำ ก็สามารถดำรงอยู่อย่างงดงามในท่ามกลางความแตกต่างของลัทธิและความเชื่อทางการเมือง ซึ่งพระพุทธศาสนานั้นสามารถอยู่กับอย่างปกติสุขกับทุกระบบการปกครอง ดังนั้น ความเป็นพุทธจึงสามารถดำรงอยู่ได้โดยปราศจากความขัดแย้งกับทุกระบบการเมือง ซึ่งจัดได้ว่าเป็นโดดเด่นของพระพุทธศาสนาแบบลาว ที่ประเทศอื่นควรศึกษาและเอาเป็นต้นแบบ

การศึกษาของสงฆ์ในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก

การศึกษาของในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนั้น มีความหลากหลาย แต่ก็กลายเป็นหนึ่งได้ด้วยมิติของการศึกษาสงฆ์ในพระพุทธศาสนา เพื่อให้เห็นความชัดเจนในบริบททั่วไปในประเด็นนี้ผู้เขียนจึงขอนำเสนอประเทศซึ่งตั้งอยู่สองข้างเทือกเขาพนมดงรัก ประกอบไปด้วยประเทศไทย ประเทศกัมพูชา และประเทศลาว ซึ่งทั้ง 3 ประเทศนี้มีแนวเขาพนมดงรักกั้นอยู่ระหว่าง 3 ประเทศดังที่กล่าวมาแล้วข้างต้น

การศึกษาของสงฆ์ในประเทศไทย การศึกษาของสงฆ์ในประเทศไทยนั้นในปัจจุบันแบ่งออกเป็น 3 แผนกใหญ่ ๆ คือ ดังนี้

1) แผนกธรรม การศึกษาแผนกนี้มีแม่กองธรรมสนามหลวงเป็นผู้กำกับ ปัจจุบัน พ.ศ.2563 สมเด็จพระมหาธีรราชเจ้า (สุชิน อคฺคชิโน) วัดราชบพิธสถิตมหาสีมารามราชวรวิหาร กรุงเทพฯ เป็นแม่กองธรรมสนามหลวง โดยมีมหาเถรสมาคมเป็นผู้มอบนโยบาย มีสำนักงานพระพุทธศาสนาอยู่ให้การสนองงานในฐานะหน่วยงานของรัฐ โดยระดับชั้นการสอน 3 ระดับ คือ นักธรรมตรี, นักธรรมโท และนักธรรมเอก และยังเปิดโอกาสให้นักศึกษา รวมทั้งบุคคลทั่วไป ได้เข้ามาศึกษา ซึ่งได้มีการแบ่ง 3 ระดับเหมือนกันกับพระภิกษุสามเณร ในระบบนี้มีการจัดการเรียนการสอนเป็นส่วนกลางและส่วนภูมิภาค ส่วนกลางเรียกตามชื่อวัด เช่น เจ้าสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ส่วนภูมิภาคเรียกรวมทั้งจังหวัด เช่น สำนักเรียนคณะจังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น การจัดการเรียนการสอนนั้นเจ้าสำนักเรียนจะเป็นผู้บริหารและจัดการ ส่วนการสอนนั้นเป็นหน้าที่ของแม่กองธรรมสนามหลวงเป็นผู้ดำเนินการ โดยมีสำนักงานกองธรรมเป็นฝ่ายสนับสนุนในการออกข้อสอบและงานบริหารอื่น ๆ ซึ่งปัจจุบัน (พ.ศ.2565) ตั้งอยู่ที่วัดบวรนิเวศวิหาร กรุงเทพฯ

2) แผนกบาลี มีแม่กองบาลีเป็นผู้กำกับ ปัจจุบัน (พ.ศ.2565) มีพระพรหมโมลี (สุชาติ ธรรมรัตน์ ป.ธ.9) วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ เป็นแม่กองบาลีสนามหลวง โดยมีมหาเถรสมาคมเป็นผู้มอบนโยบาย และสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติอยู่ให้การสนองงานในฐานะหน่วยงานของรัฐ และมีการเปิดสอนตั้งแต่ประโยค 1-2 ถึงเปรียญธรรม 9 ประโยค (ป.ธ.9) ซึ่งในปัจจุบันนี้รัฐบาลไทยได้ให้การยอมรับและเทียบวุฒิการศึกษาแผนกบาลีให้เข้ากับการศึกษาทั่วไป คือ ป.ธ.3 เทียบเท่า ม.6, ป.ธ.9 เทียบเท่าปริญญาตรีในสายอักษรศาสตร์ แต่คณะสงฆ์ไทยโดยกรรมการมหาเถรสมาคม ก็ได้จัดตั้งคณะกรรมการขึ้นมาเพื่อศึกษาความเป็นไปได้ในการให้การยอมรับและเทียบวุฒิเปรียญธรรม 9 ประโยค (ป.ธ.9) ให้เทียบเท่ากับการศึกษาระดับดุขฎิบัณฑิต (ดร.) ของการศึกษาในระบบทั่วไป และนอกจากนี้ยังมีการเปิดโอกาสให้มีการจัดสอบบาลีสนามหลวงสำหรับฆราวาสทั่วไป ซึ่งเรียกว่า “บาลีศึกษา” ในส่วนของผู้สำเร็จการศึกษาจะได้วุฒิ “บ.ศ.” คือ บาลีศึกษา และในปัจจุบัน (2565) ก็มีแม่ชีและบุคคลทั่วไปให้ความสนใจและเข้ามาศึกษารวมทั้งสอบวัดผลในสนามหลวงเพิ่มขึ้นตามลำดับ ในระบบการศึกษานี้มีการจัดการเรียนการสอนเป็นส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค ส่วนกลางจะเรียกตามชื่อวัด เช่น เจ้าสำนักเรียนวัดบวรนิเวศวิหาร ส่วนภูมิภาคจะเรียกรวมทั้งจังหวัด เช่น เจ้าสำนักเรียนคณะจังหวัดสุรินทร์ เป็นต้น การจัดการเรียนการสอนนั้นเจ้าสำนักเรียนจะเป็นผู้บริหารและจัดการ ส่วนการสอนนั้นเป็นหน้าที่ของแม่กองบาลีสนามหลวงเป็นผู้ดำเนินการ โดยมีสำนักงานแม่กองบาลีสนามหลวงเป็นฝ่ายสนับสนุน ซึ่งปัจจุบัน (พ.ศ.2565) ตั้งอยู่ที่วัดปากน้ำ ภาษีเจริญ กรุงเทพฯ

3) การศึกษาทางโลก การจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ในส่วนของการจัดการจัดการศึกษาทางโลกนั้นในปัจจุบันมี 2 ระดับ คือ (3.1) ระดับมัธยมศึกษา ซึ่งในปัจจุบันในระดับการจัดการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา มีโรงเรียนพระปริยัติธรรมแผนกสามัญศึกษา เปิดสอนให้กับพระภิกษุ-สามเณรตั้งแต่ระดับมัธยมศึกษาตอนต้น (ม.1) - มัธยมศึกษาตอนปลาย (ม.6) ทั่วประเทศ จากข้อมูลของสำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ ระบุว่าในปี 2561 มีจำนวน 406 โรงเรียน มีจำนวนนักเรียน 36,057 รูป มีครูประจำการ 1,450 คน (สำนักงานพระพุทธศาสนาแห่งชาติ, 2561: ออนไลน์). (3.2) ระดับมหาวิทยาลัย มีอยู่ 2 แห่ง คือ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย และมหาวิทยาลัยมหามกุฏราชวิทยาลัย ซึ่งทั้ง 2 มหาวิทยาลัยนี้มีการจัดการศึกษาทั้งในระดับส่วนกลาง และส่วนภูมิภาค กระจายการศึกษาทั่วประเทศในเกือบทุกจังหวัดของประเทศไทย และนอกจากนี้ในส่วนของมหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ก็ยังมีสถาบันสมทบจากต่างประเทศอีก เช่น สาธารณรัฐเกาหลี, ประเทศศรีลังกา, สิงคโปร์ และฮังการี

2) การศึกษาของสงฆ์ในประเทศกัมพูชา: การศึกษาของสงฆ์ในประเทศกัมพูชาโดยส่วนมาก รูปแบบและแผนกการจัดการศึกษาจะได้รับอิทธิพลจากประเทศไทยเป็นหลัก อาจจะแตกต่างในเรื่องรายละเอียดบ้าง คือ มีการจัดการศึกษาทั้ง 3 แผนก คือ แผนกธรรมวินัย มี ตรี-โท-เอกเรียกว่าโรงเรียนสมณศึกษา วิชาหลักๆ ที่ต้องศึกษา คือ พุทธประวัติ, พุทธศาสน, วินัย, ธรรม (สุภาสิต) คล้ายๆ กับประเทศไทย แต่ในกัมพูชานั้นเรียกว่า ธรรมโกศลตรี, ธรรมโกศลโท, ธรรมโกศลเอก ในข้อมูลปี 2551 มีจำนวน 726 โรงเรียน มีนักเรียนจำนวน 13,612 รูป และแผนกสามัญศึกษา ระดับประถมศึกษาเรียกว่า โรงเรียนพุทธิกประถมศึกษา ระดับมัธยมเรียกว่าโรงเรียนพุทธมัธยมศึกษาในส่วนในระดับอุดมศึกษานั้นมี 2 แห่ง คือ พุทธิกสภาวิทยาลัย พระสีหนุราช กับ พุทธิกสภาวิทยาลัยพระสีหนุณี วุฒิการศึกษาที่จบจากมหาวิทยาลัยสงฆ์ในกัมพูชานั้นปริญญาตรี เรียกว่า ปริญญาบัตร, ปริญญาโท เรียกว่า อนุปัณติต, ปริญญาเอกเรียกว่า ปณติต

3) การศึกษาของสงฆ์ในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว: การศึกษาสงฆ์ในประเทศลาวนั้น มีการจัดการศึกษาคคล้ายๆ กับประเทศไทย คือ บาลีธรรม และสามัญศึกษา และในปี พ.ศ.2505 มีการเปลี่ยนแปลงการศึกษาสงฆ์ คือ 1) ชั้นประถมศึกษา เรียน 6 ปี แบ่งเป็นประถมศึกษาต้น 3 ปี ประถมปลาย 3 ปี 2) ชั้นมัธยมศึกษา เรียน 7 ปี มัธยมศึกษาตอนต้น 4 ปี มัธยมศึกษาตอนปลาย 3 ปี เมื่อจบปีที่ 7 แล้ว ยังมีเตรียมสถาบันอีก 1 ปี จึงเท่ากับมัศึกษามีหลักสูตร 8 ปี ซึ่งอยู่ในการดูแลของกระทรวงธรรมการ จากสถิติตัวเลขพบว่าการศึกษาสงฆ์ในประเทศลาว ในปี พ.ศ.2545 ได้ขยายตัว มีทั้งหมด 54 แห่ง แบ่งเป็นโรงเรียนประถมศึกษา 5 แห่ง มัธยมศึกษาต้น 35 แห่ง มัธยมปลาย 11 แห่ง โรงเรียนพระปริยัติธรรม 1 แห่ง โรงเรียนพระสังฆาธิการ 1 แห่ง วิทยาลัยสงฆ์ 2 แห่ง คือ วิทยาลัยสงฆ์องค์ตั้ง นครเวียงจันทร์ และวิทยาลัยสงฆ์จำปาศักดิ์ นอกจากนี้ ยังมีสถาบันพุทธบัณฑิตสภา ซึ่งเป็นสถาบันที่ทำหน้าที่ดูแลการจัดการรวบรวมคัมภีร์พระพุทธศาสนา และให้การศึกษารบาลีแก่พระภิกษุสามเณร เช่น ที่วัดจันทร์ นครเวียงจันทร์

มองการพัฒนาที่ยั่งยืนของบริเวณเทือกเขาพนมดงรักผ่านมิติการศึกษาในสงฆ์

ความยั่งยืนนี้เป็นคำร่วมสมัย และมักมีการนำมาใช้เพื่อสื่อสารควบคู่กับการพัฒนา เช่น การพัฒนาชุมชนที่ยั่งยืน หรือเกษตรกรรมยั่งยืน แต่เมื่อเอามากล่าวรวมกับการศึกษาของสงฆ์แล้ว ก็สามารถมองแยกประเด็นออกได้หลายประเด็น มีรายละเอียดดังต่อไปนี้

1. ด้านนโยบาย (Policy) นโยบายการจัดการศึกษาของสงฆ์ทั้ง 3 ประเทศในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนั้น มีความคล้ายคลึงกัน คือ เน้นการจัดการศึกษาศาสนธรรมของพุทธศาสนากับศาสตร์สมัยใหม่ (Modern Science) ดังปรากฏมีการจัดตั้งสถาบันการศึกษาระดับอุดมศึกษาทั้ง 3 ประเทศ และรัฐบาลทั้ง 3 ประเทศก็ได้ให้การรับรองการศึกษาสงฆ์ด้วยการออกพระราชบัญญัติมารับรอง ซึ่งถือว่าเป็นนิมิตหมายที่ดีสำหรับการศึกษาสงฆ์ในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก

2. ด้านการบริหาร (Management) ในส่วนของการบริหารนั้น เนื่องจากการบริหารการศึกษาสงฆ์นั้น แต่เดิมเน้นการจัดการศึกษาแบบจารีต (Tradition) คือ มีเพียงแค่แผนกธรรม-บาลี ซึ่งเป็นการศึกษาระยะหลัก แต่ในปัจจุบันมีแผนกสามัญศึกษาเข้ามาด้วย ทั้งระดับมัธยมศึกษาและอุดมศึกษาเข้ามาเกี่ยวข้อง คณะสงฆ์ทั้ง 3 ประเทศ จึงต้องปรับตัวเพื่อให้ทันกับการเปลี่ยนแปลง ทั้งนี้ก็เพื่อยกระดับการศึกษาของสงฆ์ให้เหมาะสมกับยุคสมัยที่มีการเปลี่ยนแปลง หากไม่เช่นนั้นการจัดการศึกษาด้านพระพุทธศาสนาก็จะไม่เป็นที่ตอบโจทยให้กับสังคมเท่าใดและกลับกลายเป็นว่า องค์การหรือสถาบันการจัดการศึกษาภายนอกได้เริ่มจัดการศึกษาพระพุทธศาสนาหลายแห่ง เช่น ในประเทศไทย มีมหาวิทยาลัยมหิดล ที่จัดตั้งวิทยาลัยศาสนศึกษา จิตตปัญญาศึกษา, จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย มีการจัดตั้งพุทธศาสนศึกษา, มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ มีการเปิดสอนพุทธศาสนศึกษาในระดับมหาบัณฑิต และในระดับมหาวิทยาลัยราชภัฏบางแห่งก็มีการนำเอาหลักสูตรพระพุทธศาสนา หรือพุทธศาสนศึกษาไปเปิดสอนในระดับปริญญาตรี เช่น มหาวิทยาลัยราชภัฏพระนคร มหาวิทยาลัยราชภัฏนครราชสีมา มหาวิทยาลัยราชภัฏอุดรธานี เป็นต้น นอกนี้ มีการเปิดสอนสาขาปรัชญาและพระศาสนาในมหาวิทยาลัยรัฐและเอกชนบางแห่ง จากเหตุการณ์นี้หากมหาวิทยาลัยสงฆ์ยังบริหารจัดการศึกษาด้านพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นแกนกลางของการศึกษาสงฆ์ยังไม่ได้ดีเท่าที่ควร ก็อาจจะมีแนวโน้มว่าหน่วยงาน/สถาบันการศึกษาภายนอกจะจัดการและบริหารบริหารการศึกษาได้ดีกว่าอย่างมีนัยสำคัญ

3. ด้านงบประมาณ (Budget) ด้านงบประมาณนั้น แรกเริ่มเดิมทีการจัดการศึกษาสงฆ์ในแนวจารีตทั้ง 3 ประเทศ มีงบประมาณในการจัดการศึกษาค่อนข้างจำกัด อันเนื่องจากสถานะของสถาบันการศึกษาที่ยังไม่มีกฎหมายบ้านเมืองมารองรับ แต่ในปัจจุบันการศึกษาสงฆ์ทั้ง 3 ประเทศ รัฐบาลได้ออกกฎหมายมารองรับ และมีส่วนทำให้ได้รับงบประมาณสนับสนุนจากรัฐได้อย่างเพียงพอ และมีการกระจายงบประมาณจากส่วนกลางไปสู่ส่วนภูมิภาคทั่วประเทศอย่างทั่วถึง

4. ด้านหลักสูตร (Curriculum) ด้านหลักสูตรนั้นมีการปรับปรุงและพัฒนาหลักสูตรอย่างต่อเนื่องในส่วนของการจัดการศึกษาสงฆ์ในระดับอุดมศึกษา แต่ในส่วนของการศึกษาแนวจารีต คือ บาลี นกธรรม ยังคงแบบเดิมจากอดีตถึงปัจจุบัน ซึ่งส่งผลให้แผนกบาลี นกธรรม ของทั้ง 3 ประเทศในบริเวณเทือกเขาพนมดงรักนี้ ไม่ค่อยได้รับความสนใจจากพระภิกษุสามเณรสนใจเท่าใด และค่อยๆ ลดลงอย่างต่อเนื่อง

5. **ด้านผู้สอน (Instructor)** ด้านผู้สอนนั้น ในระดับอุดมศึกษานั้น มีกลไกการบริหารตามกรอบภาระงานที่มี แต่ในส่วนของแผนกบาลี-นักรธรรม ทั้ง 3 ประเทศยังคงประสบปัญหาขาดแคลนครูผู้สอน ทั้งนี้ ก็มีผลสืบเนื่องจากนโยบายในการกระจายการศึกษาที่ยังไม่ทั่วถึง หรือทั่วถึงแต่ขาดงบประมาณที่ค้ำยสนับสนุนครูผู้ทำหน้าที่ในการสอน ทำให้ภาพการจัดการศึกษาสงฆ์นั้น เป็นการจัดการศึกษาแบบเน้นการสอบมากกว่าการจัดการเรียนการสอนเป็นหลัก

6. **ด้านผู้เรียน (Student)** ถึงแม้ว่า ระบบการศึกษาของสงฆ์ในประเทศไทยนั้น ในระยะแรกจะมุ่งจัดการศึกษาให้แก่ศาสนทายาท คือ คณะสงฆ์เป็นหลัก แต่หลังจากที่มีการเปลี่ยนแปลงในสังคมของแต่ละประเทศ ทำให้การศึกษาคณะสงฆ์เปิดกว้างมากขึ้น คือ เปิดโอกาสให้บุคคลทั่วไปเข้ามาศึกษาในมหาวิทยาลัยสงฆ์ทั้ง 2 มหาวิทยาลัย ซึ่งมีวิทยาเขตทั่วประเทศ และในต่างประเทศ บางประเทศด้วย แต่เนื่องจากภาวะการณ์ในปัจจุบัน อัตราการเกิดของเด็กนั้นต่ำลง ส่งผลให้มีจำนวนนักเรียน ผู้เข้าเรียนหนังสือตามระบบมีจำนวนลดน้อยลง ก็ส่งผลโดยตรงต่อการศึกษาของสงฆ์ที่ผู้เรียนจะลดลงตามมาด้วย ในด้านแผนกธรรมนั้น มีการปรับเปลี่ยนการจัดการ จากมุ่งให้การศึกษาแก่พระสงฆ์เป็นหลัก ก็มีการทำข้อตกลงร่วมมือ (MOU) กับกระทรวงศึกษาธิการ เพื่อเปิดโอกาสให้กับนักเรียนทั่วไปเข้าสอบได้อย่างทั่วถึงทั้งประเทศ แต่เมื่อมีผู้สอบจำนวนมาก ปัญหาที่ตามมาก็คือ ระบบการจัดการเรียนการสอนที่มีคุณภาพย่อมลดลง สภาพปัญหาที่ปรากฏคือ การศึกษาแผนกธรรมนี้ยังคงมีปัญหาในด้านการจัดการเรียนการสอน คือ เน้นตัวเลข หรือจำนวนการเข้าสอบ และผู้สอบผ่านเป็นหลัก ไม่ได้มุ่งเน้นที่คุณภาพการเรียนการสอนเลย ดังนั้น การศึกษาแผนกนี้จึงยังไม่เป็นที่ยอมรับของสังคมในสายตาของนักการศึกษาเท่าใดนัก ในด้านแผนกบาลี ก็คงมีปัญหาเหมือนกับแผนกธรรม แต่สถิติผู้เข้าสอบอาจจะเพิ่มมากขึ้น แต่สถิติผู้สอบผ่านนั้นมีจำนวนลดลงอย่างต่อเนื่อง แต่คงมีเพียงบางสำนักเรียนใหญ่ ๆ ในส่วนกลางบางสำนักเท่านั้นที่มีการจัดการเรียนการสอนเป็นกิจลักษณะ เช่น วัดปากน้ำ, วัดโมลีโลกยาราม, วัดชนะสงคราม, และส่วนภูมิภาค เช่น วัดธรรมกาย จังหวัดปทุมธานี, วัดตากฟ้า จังหวัดนครสวรรค์, วัดจองคำ จังหวัดลำปาง, วัดขันเงิน จังหวัดชุมพร, วัดหาดใหญ่ลิตาราม จังหวัดสงขลา เท่านั้น ส่วนสำนักเรียนในระดับจังหวัดอื่นๆ ส่วนใหญ่แล้วยังคงประสบกับปัญหาภาวะของผู้สอบผ่านที่ลดน้อยลงอย่างต่อเนื่อง ทั้งนี้ ยังคงเป็นปัญหาใหญ่ในด้านการจัดการศึกษาให้กับเจ้าสำนักเรียนในระดับจังหวัดต่างๆ ในส่วนภูมิภาค ได้ตระหนักและคิดหาทางในการแก้ไขปัญหาในระยะยาวสืบต่อไป ไม่เช่นนั้น การจัดการศึกษาในแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทยนี้ ก็คงจะเหลือแค่การศึกษาในตำนานของคณะสงฆ์ไทยเท่านั้น

สรุป

จากประเด็นดังกล่าวมานั้น หากแม้เราจะพัฒนาพระพุทธศาสนาซึ่งเป็นสถาบันหนึ่งของสังคม โดยเฉพาะชุมชนที่ตั้งอยู่ตามแนวเขาพนมดงรัก คือ ประเทศไทย ประเทศกัมพูชา และประเทศลาวนั้น ซึ่งมีประชาชนนับถือพระพุทธศาสนาแบบเถรวาทเป็นส่วนใหญ่ ผู้เขียนเห็นว่า หากต้องการเห็นความยั่งยืนของการจัดการศึกษาสงฆ์ในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก และมีผลเชิงรูปธรรมที่ชัดเจนมากยิ่งขึ้น ก็ควรมีการบูรณาการการทำงานตามหลัก “บวร” คือ “บ้าน วัด หน่วยงานราชการหรือโรงเรียน” ของทั้ง 3 ประเทศในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก ทั้งนี้ เพื่อให้การจัดการศึกษาสงฆ์เป็นไปในทิศทางเดียวกัน และเป็นการสร้างความสัมพันธ์

อันติระหว่างประเทศ โดยใช้ความเป็นวัฒนธรรมพุทธอันเดียวกันมาเป็นเครื่องหล่อหลอม หรือเป็นสะพาน เชื่อมคนในบริเวณนี้ให้ได้เข้าถึงแก่นพุทธธรรมอันเดียวกัน ทั้งนี้ เพื่อสร้างสันติสุขให้เกิดขึ้นในบริเวณเทือกเขาพนมดงรัก บนฐานของ “มันคง มั่งคั่ง และยั่งยืน” ในที่สุด ท่ามกลางความแตกต่างในเขตการปกครอง และพรมแดนตามแนวเทือกเขาพนมดงรัก แต่ความเป็นอื่นของชนในภูมิภาคนี้ไม่มี เพราะชนในภูมิภาคนี้ต่างก็เป็นพุทธศาสนิกชน มีพระบรมครูองค์เดียวกัน คือพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงประกาศศาสนธรรมมุ่งความสุข และประโยชน์แก่ชนหมู่มาก มรรควิธี หรือวิธีการในการดำเนินการนั้นอาจจะแตกต่างในแต่ละประเทศ แต่เป้าหมายมีหนึ่งเดียว คือ พระนิพพาน อันเป็นยอดแห่งบรมสุขนั่นเอง

เอกสารอ้างอิง

- ราชบัณฑิตยสถาน. (2556). **พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ.2554**. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพฯ: ราชบัณฑิตยสถาน.
- ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์. (2555). **ประวัติศาสตร์ลาวหลายมิติ**. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ.
- สุนต โพธิสาร. (1979). **ประวัติศาสตร์ลาว**. เวียงจันทน์. กระทรวงแถลงข่าว และวัฒนธรรม.
- จันสุข สุริยจักร. (2544). **วัฒนธรรมลาว**. บทบรรยายทางสถานีวิทยุเอเชียเสรี. 17 มิถุนายน 2544.
- พระโสภณพัฒนบัณฑิต และคณะ. (2556). “พระพุทธศาสนาในสาธารณรัฐประชาธิปไตยประชาชนลาว: ประวัติศาสตร์ วัฒนธรรม และความสัมพันธ์ทางสังคม”. **รายงานงานการวิจัย.พระนครศรีอยุธยา: สถาบันวิจัยพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย**.
- ลีลา วีรวงศ์. (1985). **ประวัติศาสตร์ลาว**. เวียงจันทน์: โรงพิมพ์แห่งรัฐ.
- _____. (2010). **ประวัติพระเจดีย์โลกจุลามาณี หรือพระธาตุหลวงเวียงจันทน์**. เวียงจันทน์: พระไชยกราฟฟิก.
- พระมหาจันดา ดันบัวลี. (2528). **แผนการทำลายพุทธศาสนาในลาว**. กรุงเทพฯ: โรงพิมพ์เทพปัญญา.
- พระหลักคำจันทะบุรีเมทาจารย์. (2518). **พระไตรปิฎก ฉบับภาษาลาว**. เวียงจันทน์: ศูนย์การพิมพ์ลาว.